

‘Op den akker des doods, waar allen gelijk worden ...’

Maaslandse Monografieën, 80

Onder redactie van

Prof. Dr. A.-J.A. Bijsterveld (voorzitter)
Dr. W.J.M.J. Rutten (redactiesecretaris)
Prof. Dr. E. Aerts
Prof. Dr. A.M.J.A. Berkvens (vicevoorzitter)
Dr. J.J. de Jong
Dr. R. Nouwen

Raad van Advies

Drs. Th.J.F.M. Bovens (Maastricht)
H. Reijnders (Hasselt)
Prof. Dr. C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)
Prof. Dr. A. Heinen (Aken)
Prof. Dr. P.M.M. Klep (Nijmegen)
Prof. Dr. A. Labrie (Maastricht)
Prof. Dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam)
Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen (Maastricht)
Prof. Dr. H. Soly (Brussel)
Prof. Dr. R. van Uytven (Antwerpen)

De in deze serie verschenen delen staan vermeld op pag. @@@.

Stichting Maaslandse Monografieën

De Stichting Maaslandse Monografieën werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig

Genootschap en staat onder bestuur van:

Drs. F.L.J.F. Jadoul (voorzitter)
Prof. Dr. A. Knotter (secretaris)
Drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester)
Mevr. B.J.F.M. Berden-Van Lier MMO
Prof. Dr. P.M.J.E. Tummers (vicevoorzitter)

Allerheilige-windj

'Sjtrakke novemberwindj
duit blaaijer valle,
op sjoongevreve sjtein
tösse luuj die mit-ein kalle,
euer sjtukskes, groot en klein.

De jas geknuip, ein dieke sjaal,
sjteit dao ein mooder
mit heur kiendj
“want pap, dae zuut os waal”,
auch in sniejende
Allerheilige-windj...

Mit henj, kaad es marmersjtein,
pak zie sjnel ein blaedje van
ut graaf
ut bloomsjtukske lik d'r fijn,
en ut kiendje baejt zich braaf.

In de eerste sjemering gaon
zie de berg omleeg,
want toes sjteit al ut bèdje klaor
nog aeve kieke nao flakkerend
kaerselich,
dan zaet ut kiendje:
“Daag pap, toet volgend jaor...”

Moeder en kind op weg naar het parochiekerkhof op de 'kirkberg' in Melick. Tekening Adinda Creusen.

Voor mijn vader Dré Heemels (1937-1972) die onbewust richting gaf aan mijn leven, in dankbare herinnering aan mijn moeder Gretha Heemels-Van der Beek (1941-2012) en uit respect voor Jeu Stevens die het resultaat van mijn werk nog mag aanschouwen.

‘Op den akker des doods, waar allen gelijk worden ...’

Begraafcultuur in Roermond,
1870-1940

door

MAURICE HEEMELS

Hilversum
Verloren
2016

De uitgave van dit proefschrift kwam mede tot stand met financiële steun van:
Fontys Lerarenopleiding Sittard (FLOS)
Roermondse Stichting 1880

Op het omslag: De Markt in Roermond zoals Jacobus Craandijk haar in 1879 waarnam en tekende. Links de beschreven begrafenisstoet op weg naar de kathedraal (zie p. 16).

ISBN 978-90-8704-596-8

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Maastricht.

© 2016 Maurice Heemels & Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Typografie Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher.

Inhoud

Woord vooraf	II
1 Inleiding	15
Begraafcultuur	16
Wetenschappelijk onderzoek	18
Vraagstelling	25
De bronnen	26
De hoofdstukindeling	27
2 Van <i>ad sanctos</i> naar algemene begraafplaats	29
<i>Ad sanctos</i>	29
In en buiten de kerk	31
Zonde en oordeel	37
Verlichting?	41
Algemene begraafplaatsen, burgerlijk zelfbewustzijn en classificatie	43
Uniformering op begraafplaatsen en in de kerk	47
Conclusie	50
3 De begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’	52
Van kerkhoven naar begraafplaats	52
De eerste uitbreiding (1857-1858)	56
De bisschoppelijke grafkapel als centrum (1887)	59
Classificatie (1870)	62
De tweede uitbreiding (1882-1883)	63
De derde uitbreiding (1912)	65
Conclusie	67
4 Een ‘microkosmos van de Roermondse maatschappij’?	68
Een geclassificeerde begraafplaats	69
De ontwikkeling van het aantal begravenen per klasse	71
Beroepstitels van de begravenen in begraafklasse I	72
De hoogst geklasseerde beroepstitels in begraafklasse II	73
Opwaartse mobiliteit	75
Beroepstitels van begravenen in begraafklassen III en IV	76
Autochtone exclusiviteit	78
Autochtone instromers	79

Roermondse straten	80
Het beeld van een stad	85
Conclusie	87
5 In paradisum deducant te Angeli? Sociale status en rites de passage na het overlijden	89
Et geldj	89
Begrafenisrituelen als uitdrukking van sociale status	90
Rites de passage	91
Het aangeven van een overlijden	93
Overlijdensberichten in de lokale krant	95
De dagen tot de begrafenis	96
De begrafenisstoet als publiek hoogtepunt	98
De begrafenisdienst: een geclassificeerd ritueel	102
Missen voor het zielenheil	106
Conclusie	109
6 Grafmonumenten en hun stijlcategorieën	111
Neoromaans	113
Neoclassicistisch	116
Neogotisch	119
Neorenaissancistisch	121
Neobarok	123
Heimatkunst	125
Art deco	127
Art nouveau	129
Romantisch	131
Mengvorm	133
Eclectisch	134
Conclusie	139
7 Een ‘heidense stijl’ in de stad van Cuypers? Grafstijl en levensbeschouwelijke oriëntatie	140
Neoclassicisme, neogotiek en art deco	142
Roermondse grafstijlen in vergelijkend perspectief	146
Verbanden tussen grafstijl en religie, politieke voorkeur of sociale status	148
Conclusie	152
8 Conclusie: de begraafplaats als ‘spiegel’ of ‘microkosmos’	154
Classificatie	154
Rituelen	156
Grafmonumenten	156
Spiegel en microkosmos	158

Bijlagen	159
I 'Historical International Standard Classification of Occupations'	159
II Berichtgeving over begrafenissen in de lokale kranten	165
III Beschrijving van de Tridentijnse requiemmis	166
IV De tarieven voor begrafenisdiensten in de Sint- Christoffelkerk per klasse	168
V De inventarisatie van een stenen archief	168
VI Verklarende woordenlijst van kunsthistorische en bouwkundige begrippen	171
VII Klerikalen en liberalen: stijl en locatie van hun graven	173
 Geraadpleegde bronnen	175
Archieven en documentatie	175
Gepubliceerde bronnen en literatuur	176
 Summary	184
Register	189
Curriculum vitae	195
 Tabellen	
4.1 Prijzen in guldens voor 'het begraven van een lijk' per begraafklasse op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1925	70
4.2 Prijzen in guldens voor een koopgraf in begraafklasse I op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1925	70
6.1 Grafstijlen en het aantal grafmonumenten per grafstijl op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1940	112
BI.1 Vereenvoudigde indeling van de HISCO beroepenclassificatie	159
BI.2 Het aandeel van begravenen zonder beroep per steekjaar en begraafklasse	160
BI.3 De beroepen van de begravenen, de classificatie volgens HISCO, en hun aantal per steekjaar	160
BIV.1 De tarieven voor begrafenisdiensten in de Sint-Christoffelkerk per klasse (guldens)	168
BVII.1 Grafstijlen van begraven liberalen en klerikalen in Roermond, 1860-1926	173
BVII.2 Grafstijlen, graflocatie naar politieke kleur. Percentages en aantallen	174
 Grafieken	
4.1 Begravingen per begraafklasse in % van het totaal, 1870-1940	71
4.2 De begravenen in begraafklasse I, ingedeeld naar beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd) in 1880, 1895, 1913 en 1930	73
4.3 De begravenen in begraafklasse II, ingedeeld naar beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd) in 1880, 1895, 1913 en 1930	75
4.4 De begravenen in begraafklasse III, ingedeeld naar beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd) in 1880, 1895, 1913 en 1930	77
4.5 De begravenen in begraafklassen III 'onvermogend' (1880 en 1895) en IV (1913 en 1930), ingedeeld naar beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd)	78
4.6 De begravenen naar geboorteplaats per begraafklasse per steekjaar	81

5.1	Het aantal begrafenisdiensten in de Sint-Christoffelkerk per klasse in 1880, 1895, 1913 en 1930	103
5.2	Uitvaarten in de Sint-Christoffelparochie per beroepsklasse (HISCO-vereenvoudigd of Hv) 1880, 1895, 1913 en 1930, in % van het totaal	107
6.1	Het aantal nieuw opgerichte grafmonumenten per jaar in de vijf meest voorkomende grafstijlen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1940	112
7.1	Procentuele verdeling van de grafstijlen op de begraafplaats 'Nabij Kapel in 't Zand', 1870-1940	147

Kaarten

3.1	De begraafplaats in 1785	56
3.2	De begraafplaats na de eerste uitbreiding van 1857-1858	59
3.3	De begraafplaats na de tweede uitbreiding van 1882-1883	64
3.4	De begraafplaats na de derde uitbreiding in 1912	65
7.1	Neoclassicistische grafmonumenten op de begraafplaats	143
7.2	Neogotische grafmonumenten op de begraafplaats	145
7.3	Art deco-grafmonumenten op de begraafplaats	146
7.4	De ligging van neoclassicistische en neogotische grafmonumenten rond de Bisschoppenkapel	151

Verklaring der tekens in tabellen en bijlagen

• = de gegevens ontbreken

- = nul

o (o,o) = het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid

Niets (blank) = een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen

Woord vooraf

Mensen zijn in bepaalde mate ‘het product’ van hun voorgeschiedenis. Dit proefschrift zou nooit geschreven zijn als niet op zeer jonge leeftijd mijn vader overleden was. Vanaf mijn kinderjaren kwam ik jaarlijks rond Allerzielen op het oude parochiekerkhof in Melick om samen met mijn moeder het graf van mijn vader te verzorgen. Het is een voor mij persoonlijk uiterst belangrijk ritueel dat ik nu, 40 jaar later nog altijd in ere houd. Als kind werd ik gegrepen door de drukte op het kerkhof tijdens die vaak winderige, soms ‘waterkoude’ dagen op de grens tussen de maanden oktober en november; door de sacrale en ietwat mysterieuze sfeer die er heerste, de mensen die er al keuvelend rondliepen, de kaarsjes die brandden op de graven en de dingen die mijn moeder vertelde bij de graven van dorpsgenoten die ze gekend had. Kerkhoven en begraafplaatsen trokken daardoor al vroeg mijn aandacht. Tijdens mijn laatste jaar op de basisschool kwam daar de fascinatie voor geschiedenis bij. Het was 1984, het jaar waarin met een tv-serie en boeken werd herdacht dat Willem van Oranje 400 jaar tevoren vermoord was. De aandacht voor de ‘Vader des vaderlands’ en de Nederlandse Opstand waren voor mij aanleiding om op 12-jarige leeftijd een besluit te nemen: ik zou geschiedenisleraar worden. Na het gymnasium- α op het Bisschoppelijk College Schöndeln in Roermond besloot ik in 1990 dan ook aan de Hogeschool Katholieke Leergangen Sittard (HKLS) aan de opleiding tot leraar geschiedenis te beginnen. Lesgeven in het vak geschiedenis werd inderdaad mijn passie. Na afronding van de lerarenopleiding begon ik in 1994 aan een doctoraalstudie Nieuwste geschiedenis in Nijmegen. Intussen had ik het plan opgevat om af te studeren op een onderzoek waarin ik twee interessegebieden zou kunnen combineren: geschiedenis en begraafcultuur. Van dat plan raakte ik slechts verder overtuigd toen ik in 1996 – vanaf de oprichting – bestuurslid werd bij de Stichting Oude Kerkhof, een gezelschap van enthousiaste mensen dat zich ten doel stelde de oude Roermondse begraafplaats ‘Nabij Kapel in ’t Zand’ te behoeden voor verder verval. Mijn belangstelling voor deze begraafplaats, vooral bekend vanwege het ‘graf met de handjes’, groeide met de dag. Ze zou een belangrijke rol gaan spelen in mijn doctoraalscriptie. Onder de inspirerende begeleiding van Ton van de Sande, later hoogleraar vrijmetselarij in Leiden, studeerde ik in maart 1997 cum laude af op ‘Een gradatie in standen ...’ Roomskatholieke begraafcultuur in Roermond 1920-1985.

Het voornemen om meteen na het behalen van mijn doctoraal te beginnen aan een proefschrift met als thema een verdere uitwerking van het doctoraalonderzoek naar begraafcultuur, liet ik om praktische redenen in de zomer van 1997 varen. Onzekerheid over de honorering van een onderzoeksvoorstel en het gelijktijdige aanbod van het Bisschoppelijk College Schöndeln om daar les te komen geven, deden me besluiten eieren voor mijn geld te kiezen. Mijn vriendin Daisy werkte al enkele jaren en de kans om dat zelf ook te gaan doen,

nota bene op mijn oude middelbare school, wilde ik niet onbenut laten. In 2004 kwam ik gedeeltelijk in dienst van de Fontys Lerarenopleiding Sittard (FLOS), de rechtsopvolger van de HKLS. Hoewel ik negen jaar met veel plezier les had gegeven in het middelbaar onderwijs, besloot ik in 2006 de kans te grijpen om volledig te gaan werken in het hbo-onderwijs. Mijn direct leidinggevende aan de FLOS, Thijs van Vugt, was op dat moment al enkele jaren onder begeleiding van Ad Knotter bezig met een promotieonderzoek naar het Boschstraatkwartier-Oost in Maastricht. Thijs stimuleerde me in datzelfde jaar om te beginnen aan een promotieonderzoek en bracht me in contact met zijn promotor Ad. Vervolgens maakte hij het mogelijk dat ik naast mijn primaire taken aan de FLOS kon werken aan mijn promotieonderzoek. Van het besluit om te gaan promoveren heb ik nooit spijt gehad. Ik zag het niet alleen als een logisch vervolg op mijn doctoraalstudie, maar ook – en misschien wel vooral – als een soort ‘levensopdracht’: uit het vroege overlijden van mijn vader moest iets moois groeien.

Hoewel het werken aan een proefschrift bij tijd en wijle een ‘eenzame’ bezigheid is, waren er in de afgelopen tien jaar velen die mij hielpen of, ook zeker niet onbelangrijk, geïnteresseerd vroegen naar de voortgang. De medewerkers van het Gemeentearchief Roermond waren uiterst behulpzaam tijdens de vele uren die ik in de studiezaal van het archief doorbracht, maar ook later als ik via mail om informatie of foto’s vroeg. Vaak kon ik een beroep doen op mijn contacten als redactielid van de Spiegel van Roermond. Gemeentearchivaris en mede-redactielid Hans van de Mortel voorzag mijn stukken meermaals van kritisch commentaar, zowel in gesprekken als schriftelijk. Redactievoorzitter Hein van der Bruggen vroeg ik nooit vergeefs om informatie over de historie van de stad Roermond, een historie die hij als geen ander kent. Hij becommentarieerde in de eindfase van het onderzoek mijn manuscript en voorzag me van zeer waardevolle feedback. De kennis die ik opdeed tijdens het kritisch lezen van conceptartikelen voor de Spiegel en het bespreken daarvan in redactievergaderingen waren van grote waarde. Als medeoprichter, bestuurslid, tot 2007 voorzitter en nadien vrijwilliger van de Stichting Oude Kerkhof leerde ik veel van mijn medebestuurders en van een gevarieerd gezelschap van mensen met wie ik in die hoedanigheden in contact kwam. Bijzondere vermelding onder hen verdient mijn ‘amice’ John Vaessen, de *primus inter pares* onder de vrijwilligers van de stichting die het prachtige *Dood maar niet vergeten* schreef over de ‘bewoners’ van de begraafplaats en een uiterst nuttige vraagbaak was tijdens het onderzoek voor en schrijven aan mijn proefschrift. Vrienden die naar de voortgang van mijn werk vroegen waren, met name ook in de eindfase van het onderzoek, belangrijk. Zij toonden begrip tijdens momenten waarop ik aangaf ‘druk aan het schrijven’ te zijn en even geen tijd voor andere dingen te hebben. Dat gold met name mijn vrienden Roger Long – die zeer behulpzaam was bij het maken van de vertaling voor de summary –, Willem Kiggen, Paul Cober en Jo Smeets, waarvan de laatste al meer dan twintig jaar mijn belangstelling voor begraafcultuur volgt en voedt. Rob Dücker, kunsthistoricus en vriend sinds de brugklas, speelde een essentiële rol in mijn onderzoek gedurende de jaren tussen 2012 en 2015. Mijn dank aan hem is nauwelijks in woorden uit te drukken. Ondanks zijn drukke werkzaamheden als *assistant director* en docent kunstgeschiedenis voor het Emerson College European Center in Well was hij telkens weer bereid mij bij te staan in de moeilijke klus die de inventarisatie en beschrijving van ‘grafstijlen’ voor een historicus is. Samen publiceerden we dan ook het artikel dat als basis diende voor het zesde en zevende hoofdstuk van dit

proefschrift. Ik ben dankbaar en trots samen met hem daaraan te hebben mogen werken. Mijn collega's aan de FLOS vroegen – naarmate het proces vorderde steeds vaker – hoe mijn onderzoek verliep. Zij toonden veel interesse en begrip. Niet alleen de collega's binnen het team Mens en Maatschappij, maar ook anderen deden dat voortdurend. Het was fijn hun interesse en steun te ervaren in een werkomgeving waar Collegialiteit met een hoofdletter geschreven wordt. Frits Criens, collega en woonachtig in Cuypers Roermondse 'cité ouvrière', was behulpzaam bij het vormgeven van de eerste versie van het manuscript. Collega Mandy Jackson corrigeerde de tekst van de summary. Het spreekt vanzelf dat Thijs van Vugt, in meerdere opzichten mijn voorganger en mentor, tussen mijn collega's een heel speciale plaats innam. Hij stimuleerde, faciliteerde, informeerde en kende de route naar het proefschrift, een route die hij zelf voltooide op 27 februari 2015. Ook hij nam met uiterste precisie mijn manuscript door en voorzag me van zeer gedetailleerde feedback. FLOS-directeur Anton van den Brink steunde vanaf onze kennismaking zonder voorbehoud mijn werkzaamheden als promovendus. Allen dank ik van ganser harte!

Mijn promotor Ad Knotter ben ik veel dank verschuldigd voor zijn begeleiding. Altijd vriendelijk, maar tegelijkertijd onvoorstelbaar scherp analyseerde hij tien jaar lang, keer op keer mijn werk. Telkens opnieuw moest ik vaststellen dat zijn feedback mijn teksten niet slechts verkortte, maar vooral verbeterde. Na elk overleg liep ik met hernieuwde energie het HCL-gebouw uit. Ad beschikt over de krachtige gave mensen te enthousiasmeren, ze vooral ook zelf te laten geloven in hun werk. Op de kruisingen van het onderzoek wees hij de juiste weg, ja, bracht hij soms 'leven in de dood'. En daarin slaagde hij zonder me ooit het gevoel te geven dat er haast geboden was. Ad, vele malen merci, ik had me geen betere promotor kunnen wensen!

De leden van de beoordelingscommissie bedank ik voor hun inspanningen om het wetenschappelijke niveau van dit proefschrift kritisch onder de loep te nemen en oppositie te voeren tijdens de openbare verdediging ervan. Voor zijn participatie in de beoordelingscommissie dank ik in het bijzonder Ton van de Sande. In 2015, achttien jaar na mijn doctoraal-examen, hernieuwden we aan de sfeervolle Berg en Dalseweg in Nijmegen ons fijne contact. Zijn werk als beoordelaar en aanwezigheid in de corona heb ik ervaren als een grote eer en maakte voor mij – na precies twintig jaar – 'de academische cirkel rond'. Willibrord Rutten, Ella Muyres en Paul Arnold van het SHCL dank ik voor hun buitengewoon nuttige en heldere commentaar op het manuscript en hun inspanningen om het werk drukklaar te maken. Max Wijnen ben ik erkentelijk voor de prachtige foto's die hij gemaakt heeft op de begraafplaats. De redactie van de Maaslandse Monografieën ben ik dank verschuldigd voor de bereidheid dit proefschrift op te nemen in haar illustere reeks en de begeleiding bij de productie ervan.

Mijn familie en schoonfamilie leerden leven met een historicus. Het moet niet altijd gemakkelijk (geweest) zijn een zoon, broer, schoonzoon of schoonbroer te hebben die voornamelijk achterom lijkt te kijken. Ik werd echter onvoorwaardelijk gesteund in mijn jarenlange zoektocht naar 'de historische werkelijkheid'. Regelmatig spraken familie en schoonfamilie hun bewondering en trots uit. Dat was, elke keer weer, heel fijn om te ervaren. Zeker in tijden waarin het niet zo wilde vlotten. Het afscheid van mijn moeder in februari 2012 viel me zwaar en leidde me naar een dal tussen de onderzoekstoppen. Graag had ik haar het eindresultaat van mijn werk in handen willen geven en haar willen bedanken voor

alles dat ze in de 40 jaar die we bij elkaar mochten zijn voor mij gedaan heeft. De wetenschap dat ze trots was op wat ik deed, zette me er echter toe aan vanaf de zomer van dat jaar het onderzoek met een hernieuwde, ongekende energie voort te zetten. Was het voor mijn familie en schoonfamilie al geen sinecure om een geschiedvorser in de familie te hebben, voor mijn gezin, bestaande uit mijn vrouw Daisy en onze kinderen Niels en Loes moet het soms nóg moeilijker geweest zijn. Hun echtgenoot en vader 'sleepte' hen al vroeg mee naar allerlei begraafplaatsen, was jarenlang in de avonduren verzonken in boeken en leek, zeker in de afgelopen maanden, soms meer aandacht voor zijn laptop te hebben dan voor zijn gezin. Opnieuw bepaalde een vader, ditmaal bewust, gedeeltelijk het leven van zijn kinderen. Niels en Loes klaagden echter nooit, papa schreef nu eenmaal een boek. Zonder de onvoorwaardelijke steun van mijn gezin, in de eerste plaats van mijn vrouw Daisy, was het onmogelijk geweest tien jaar lang, naast mijn werk aan de FLOS, historisch onderzoek te doen en een proefschrift te schrijven. Vanaf het allereerste begin stond ze achter mijn voornemen te gaan promoveren, wetend dat daarmee een grote investering van tijd en moeite gepaard zouden gaan. Ze zette me vaak heel nuchter met twee benen weer op aarde, haalde me geregeld uit een 'historisch vacuüm' terug naar de dagelijkse werkelijkheid. En ze vertrouwde voortdurend en blindelings op een goede afloop. Lieve Daisy, mijn dank is groot, maar kan mijn liefde voor jou niet evenaren!

Heythuysen, 16 september 2016.

Hoofdstuk 1

Inleiding

In 1879 bezocht de doopsgezinde predikant Jacobus Craandijk (1834-1912) tijdens een van zijn ‘wandelingen met pen en potlood’ Roermond. Hij liep daar ook de begraafplaats op, een bezoek waaraan hij later de volgende woorden wijdde:

[...] het kerkhof van Roermond. De Protestanten worden er ter ruste gelegd, in een afgezonderd gedeelte, dicht bij den ingang, door een hoogen muur omringd. Abraham 's nakroost ligt erbuiten, achter een haag, wier onderhoud te wenschen overlaat, met het oog op de landweg die er langs loopt. De begraafplaats des R. Catholieken bevat eenige min of meer smaakvolle gedenkteekens, waaronder een paar nieuwe zerken, wier opschrift getuigt, dat ook op den akker des doods, waar allen gelijk worden, de adeltrots zich niet ganschelijk kan verloochenen.¹

Op de Markt nam hij een begrafenisstoet waar:

En aan de eene zijde van het plein trekt de begrafenisstoet naar de hoofdkerk. De koorknapen met het witte overkleed en het groote kruis voorop. Dan de deken, in het zwart, met een zilveren kruis op den rug, en twee kapelaans. Dan de kist met de dragers. Dan een lange stoet van volgers. In de kerk zal de lijkdienst worden gevierd, en als die is afgeloopen, dan gaan de geestelijken en de vrienden naar huis. Dan brengt de gesloten wagen, dien wij ook reeds hebben zien staan, met zilveren doodshoofden op schilden op de hoeken en een groot kruis op het midden, den doode zonder verder geleide door de lindenlaan naar het kerkhof bij de kapel van O.L.V. in 't Zand.²

Craandijk nam scherp waar dat het idee dat na de dood iedereen gelijk wordt op de Roermondse begraafplaats op zijn minst onvolledig werd uitgedrukt. Dat zal hij vaker hebben vastgesteld tijdens zijn omzwervingen door het negentiende-eeuwse Nederland. Het idee dat mensen na hun dood elkaars gelijken worden, kwam paradoxalerwijze tot ver in de twintigste eeuw – en wellicht tot op de dag van vandaag – niet tot uitdrukking in hun begraafcultuur. Dat ‘den doode zonder verder geleide’ naar zijn graf werd gebracht, gold zeker niet voor de bemiddelde Roermondenaar. Dit proefschrift heeft als thema de Roermondse begraafcultuur in de periode 1870-1940 en met name de verschillen tussen mensen daarin. Het was niet zonder betekenis dat Craandijks woorden ‘[...] op den akker des doods, waar allen gelijk worden [...]’ werden gevolgd door de observatie dat ook op het kerkhof ‘de adeltrotsch zich niet ganschelijk kan verloochenen’.

¹ Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, deel 4, 98.

² *Ibidem*, 99.

De Markt in Roermond zoals Jacobus Craandijk haar in 1879 waarnam en tekende. Links de begrafenisstoet op weg naar de kathedraal. Uit: Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, deel 4.

BEGRAAFCULTUUR

Het begrip ‘begraafcultuur’ – ook wel ‘funeraire cultuur’ genoemd – wordt het duidelijkst gedefinieerd in Duitsland. Daar spreken wetenschappers van *Sepulkralkultur*, een woord afgeleid van het Latijnse *sepulcrum*, dat graf(plaats) betekent. *Sepulkralkultur* wordt omschreven als:

*alle kulturelle Erscheinungsformen, die mit der Totenbestattung und dem Totengedenken zu tun haben. Dazu gehören Kirchhöfe und Friedhöfe in ihren siedlungsstrukturellen, architektonischen, religiösen, garten- und landschaftskünstlerischen Erscheinungsformen, alle Arten von Grabstätten und Grabzeichen in Gestalt, Epigraphik und Symbolik, sämtliche literarische Zeugnisse wie Leichenpredigten, Toten-, Gedenk- und Gebetbücher, außerdem die Handlungen und Realien des Totenbrauchtums, eigentlich alles, was mit Sterben, Bestattung, Tod, Trauer und Erinnerung zu tun hat.*³

Het begrip ‘begraafcultuur’ omvat dus alle materiële en immateriële cultuurverschijnselen rondom sterven, begraven, dood, rouw en herinnering, en in die zin zal het hier ook worden gebruikt.

³ Sörries, *Großes Lexikon*, 282-283.

De belangstelling voor begraafcultuur is niet nieuw. Over de dood en rituelen daaromheen werd in Nederland al in de achttiende en negentiende eeuw geschreven.⁴ Aan het begin van de twintigste eeuw besteedde Johan Huizinga, vaak beschouwd als een voorloper van de mentaliteitsgeschiedenis, in zijn *Herfstij der Middeleeuwen* een hoofdstuk aan de omgang van middeleeuwen met de dood.⁵ In 1921 verscheen er een proefschrift over *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700* en in 1947 het tweedelige *Dodenbezorging en cultuur*.⁶

Onder verwijzing naar het werk van de Franse historicus Philippe Ariès stelde funerair historicus Wim Cappers dat de dood door de secularisering in de negentiende en twintigste eeuw en de daarmee gepaard gaande positieve waardering van het aardse bestaan in een taboesfeer kwam. Paradoxaal genoeg leidde dit taboe ertoe dat de belangstelling voor dood en sterven toenam. Sociologen schreven vanaf het midden van de jaren 1950 over het taboe en een decennium later begonnen ook historici zich in begraafcultuur te verdiepen.⁷

Philippe Ariès was de prominentste onder deze historici. Hij was pionier op een nieuw onderzoeksterrein: de geschiedenis van de menselijke houding ten opzichte van dood en sterven. Ariès opvattingen kregen veel invloed en zijn *L'homme devant la mort* (1977) wordt beschouwd als een standaardwerk. Ariès (1914-1984) maakte deel uit van de 'derde generatie Annales', die in de jaren 1970 vooral mentaliteitsgeschiedenis bedreef. Qua thema en werkwijze is *L'homme devant la mort* een duidelijke representant van deze Annales-traditie. Ariès werk inspireerde zijn Franse collega's Michel Vovelle (* 1933) en Pierre Chaunu (1923-2009).⁸ Vovelle noemde het schrijven over collectieve gedragskenmerken van mensen in het verleden het 'schrijven van een geschiedenis van de stilte'.⁹ Dat geldt ook voor het schrijven over begraafcultuur: mensen waren in het verleden meestal niet in staat hun gewoonten en gebruiken op papier te stellen of vonden hun rituelen zó vanzelfsprekend dat ze zelden of nooit de moeite namen daarover iets te zeggen of te schrijven.

Na Ariès begonnen ook niet-Franse historici onderzoek te doen naar begraafcultuur. In Nederland gaf Pim den Boer in 1976 daartoe een belangrijke aanzet.¹⁰ Aspecten van begraafcultuur in Nederland kwamen in allerlei studies over Nederlandse steden en regio's aan de orde. Desondanks moest in 1989 worden vastgesteld dat het onderzoeksterrein in Nederland 'nog vrijwel braak' lag. Vanaf de jaren 1990 verschenen er meer monografieën over kerkhoven, begraafplaatsen en gebruiken rondom dood en sterven. Cappers stelt echter terecht dat de reikwijdte en kwaliteit van deze publicaties 'niet zelden beperkt' was. Het aantal studies op het terrein van begraafcultuur bleef schaars, de auteurs en hun aanpak vooral niet-wetenschappelijk.¹¹

Het belang van de niet-wetenschappelijke studies naar (aspecten van) begraafcultuur mag echter niet worden onderschat. Henk L. Kok publiceerde al in 1970 een *Geschiedenis van de laatste eer in Nederland* en wist daarmee een indrukwekkende hoeveelheid funeraire kennis voor het nageslacht vast te leggen. Zijn werk is een niet te missen bron voor iedereen die be-

4 Van der Zeijden, *Balans en perspectief*, 2.

5 Huizinga, *Herfstij der Middeleeuwen*, hoofdstuk 11: Het beeld van de dood.

6 Hirsch, *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700* en Fahrenfort en Van de Graft, *Dodenbezorging en cultuur*.

7 Cappers, *Aan deze zijde van de dood*, 10-14.

8 Vovelle, *Vision de la mort*; idem, *Piété baroque et déchristianisation*; idem, *Mourir autrefois*; idem, *La mort et l'Occident*; idem, *La ville des morts*; idem, *L'Heure du grand passage*; idem, *Les âmes du purgatoire* en Chaunu, *La Mort à Paris*.

9 Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis*, 106.

10 Den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood', 161-201.

11 Cappers, *Aan deze zijde van de dood*, 14.

langstelling heeft voor begraafcultuur.¹² In talrijke werken over kerkhoven, begraafplaatsen en gebruiken rondom dood en sterven hebben niet-wetenschappers veel nuttige informatie bijeengebracht, ook voor dit proefschrift. Veel van deze informatie werd vergaard en (digitaal) beschikbaar gesteld onder de verantwoordelijkheid van verenigingen die zich bezighouden met begraafcultuur. Daar ontmoeten enthousiaste amateurs elkaar en werken ze samen met andere belangstellenden en wetenschappers. In België is dat de *Vereniging voor funeraire grafkunst Epitaaf vzw* (1984), in Nederland de *Vereniging De Terebinth* (1991) en in de Verenigde Staten de *Association for Gravestone Studies* (AGS, 1977).¹³

Maar ook op wetenschappelijk niveau zijn in de afgelopen jaren steeds meer initiatieven genomen om te komen tot een verantwoorde bestudering van begraafcultuur. Geen enkele onderzoeker kan heen om het Duitse *Zentralinstitut und Museum für Sepulkralkultur* (1992) en de daarbij behorende *Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal e.V.* Het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover – voortgekomen uit de in 1990 opgerichte Stichting Nederlands Uitvaartmuseum en geopend in 2007 – kan met zijn ‘funeraire academie’ beschouwd worden als de Nederlandse pendant van dit Duitse instituut. Het *Zentralinstitut* heeft in de ruim twintig jaar van zijn bestaan een indrukwekkende hoeveelheid wetenschappelijke studies over begraafcultuur het licht doen zien.¹⁴ Vaak wordt daarbij samengewerkt met niet-wetenschappelijke belangstellenden. Zo lanceerden de Rijksuniversiteit Groningen en het Museum Huis in het kader van de Eems Dollard Regionale samenwerking in 2010 het project *Memento Mori. Sterven en begraven in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland*, waarin een groot aantal al dan niet wetenschappelijke Duitse en Nederlandse organisaties samenwerkt aan een gemeenschappelijk doel:

de inventarisatie van overeenkomsten en verschillen binnen de Eems Dollard Regio (EDR) ten aanzien van de cultuur van sterven en begraven, hoe de omgang met het einde van het leven zich in de culturele, maatschappelijke en religieuze verscheidenheid van dit gebied historisch heeft ontwikkeld en plannen te maken voor verder onderzoek en valorisatie. De plannen zijn er op gericht de cultuur rond sterven en begraven beter toegankelijk te maken en instrumenten te ontwikkelen waarmee het funerair erfgoed in het gebied beter kan worden beheerd.¹⁵

WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

In Duitsland leidde de hernieuwde belangstelling voor begraafcultuur omstreeks 1990 tot enkele belangrijke publicaties. Barbara Happe beschrijft in haar proefschrift *Die Entwicklung der Deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870* (1988) de aanleg van nieuwe begraafplaatsen in Duitse gebieden vanaf de zestiende eeuw – toen onder invloed van de Reformatie kritiek ontstond op het begraven in kerkgebouwen en de eerste begraafplaatsen buiten steden werden aangelegd. Aan de hand van de historie van deze begraafplaatsen bespreekt Happe ontwikkelingen in de religie, hygiëne, architectuur en tuinkunst en hun invloed op opvattingen over leven, dood en begraven. Happes reconstructie van ‘ein zivilisationsgeschichtlicher Prozeß’ staat daarmee in de *Annales*-traditie, die in het eraan voorafgaande

¹² Zie van H. Kok onder andere: *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland; Erfenis onzer voorouders; Funerair Lexicon; Thanatos.*

¹³ Zie: www.epitaaf.org; www.terebinth.nl; www.gravestonestudies.org, geraadpleegd op 28-08-2015.

¹⁴ Zie: www.sepulkralmuseum.de en www.totzover.nl, geraadpleegd op 28-08-2015.

¹⁵ Zie: www.memento-mori.nu, geraadpleegd op 28-08-2015.

decennium enkele pionierswerken van Franse historici had opgeleverd. In 1996 volgde het proefschrift van Norbert Fischer: *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*. Meer dan in Happes proefschrift wordt in dit boek aandacht geschonken aan sociaalhistorische aspecten van het begraven: achtereenvolgens de invloed van verlichtingsdenkbeelden, industrialisering en burgerlijke cultuur, de *Reformbewegung* en het nationaalsocialisme op de aanleg en het uiterlijk van begraafplaatsen in Duitsland. Fischer betoogt dat negentiende-eeuwse begraafplaatsen de in de maatschappij bestaande machtsverhoudingen weerspiegelden: 'Gerade die Aufteilung in Reihengräberfelder und privilegierte Bereiche wurde zum wichtigsten Charakteristikum damaliger und späterer Friedhöfe und spiegelte damit die tatsächlichen gesellschaftlichen Machtverhältnisse wider'.¹⁶ Burgers wensten ook na hun dood de plaats te krijgen die hen 'toekwam':

*Die krumme Linie sorgte für jene Auffächerung der Friedhofsfläche, die den differenzierten Ansprüchen einer sich in verschiedene Schichten hierarchisch verzweigenden bürgerlichen Klasse entsprachen. Gelehrte, Beamte, später die Vertreter professionalisierter Berufsweige wie Ärzte, dann natürlich Kaufleute, Fabrikanten, Bankiers und andere Vertreter eines teilweise neureichen Großbürgertums forderten Plätze auf dem Friedhof, die ihrem Rang und Prestige entsprachen.*¹⁷

Onder invloed van deze burgerlijke cultuur werd de begraafplaats volgens Fischer 'zu einer Stätte gesellschaftlicher Repräsentation' en 'materialisierter Ausdruck gesellschaftlicher Entwicklungen' die ervoor zorgde 'daß die soziale Hierarchie auch nach dem Tod aufrechterhalten blieb'.¹⁸ En zo 'spiegelte die neue Aufteilung des Friedhofs [...] gesellschaftlicher Hierarchien wider'.¹⁹ Fischers opvatting dat negentiende-eeuwse begraafplaatsen de sociale verhoudingen in de levende samenleving weerspiegelden, is ook leidraad geweest in dit onderzoek. Het is bovendien een opvatting waarin hij niet alleen staat.

Aan het begin van de jaren 1990 verschenen twee studies op basis van uitgebreid veldonderzoek op begraafplaatsen in Hamburg en Aken.²⁰ Daarin werden de resultaten gepresenteerd van een inventarisatie van een gedeelte van de grafmonumenten op respectievelijk begraafplaats Ohlsdorf in Hamburg en de Akense Ostfriedhof. De Hamburgse selectie bestaat uit een beschrijving van 1.307 grafmonumenten, maar de stijlen waarin de afzonderlijke monumenten zijn opgericht, werden niet benoemd. De Akense studie van Schild en Jansen was van onschatbare waarde voor het onderhavige proefschrift. In 1997 veronderstelde Eberhard Kändler in zijn studie naar grafmonumenten van de Hamburgse Oberschicht een duidelijk verband tussen de woonverhoudingen in de Hanzestad en de *soziale Schranken* in de Hamburgse *Totenstädten*.²¹ Net als Fischer veronderstelt Kändler een link tussen sociale gelaagdheid in de stad en classificatie op de begraafplaats. De verschillen tussen de graven van de rijken en die van de *unteren Bevölkerungsschichten* worden treffend vergeleken met de verschillen in woonomstandigheden van de rijke Hamburger en zijn minder kapitaalcrachtige stadgenoot:

16 Fischer, *Vom Gottesacker zum Krematorium*, 54.

17 *Ibidem*, 88.

18 *Ibidem*, 88 en 137.

19 *Ibidem*, 139.

20 Schild en Janssen, *Der Aachener Ostfriedhof* en Leisner e.a., *Der Hamburger Hauptfriedhof Ohlsdorf*.

21 Kändler, *Begräbnishain und Gruft*, 78.

Hier schwelgt ein Mann, der vielleicht eine Million besitzt, in einem so weiten Gebäude, dass er trotz seines überflüssigen grossen Hausstandes nicht ausfüllen kann, und in dem Meublement eines einzelnen Zimmers viele Tausend Mark kostet ... Dort hat sich gar eine Kolonie freier Reichsbürger, die gerade nicht nur arm und elend genug sind, ins Armenhaus aufgenommen zu werden, in einer Reihe von Kellern eingekerkert. Fast kein Strahl der Sonne gelangt zu ihnen, aber wohl bei anhaltendem Regen der Abfluss des überströmenden Gassenkotes ...²²

Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw deed vooral het Zentralinstitut van zich spreken door publicaties onder redactie of van de hand van Reiner Sörries. De directeur van het Zentralinstitut en Museum für Sepulkralkultur was in de hoedanigheid van schrijver-redacteur verantwoordelijk voor de uitgave van drie delen van het zo goed als alomvattende *Großes Lexikon der Bestattungs- und Friedhofskultur*.²³ Onder zijn redactie verscheen in 2003 *Raum für Tote* en in 2009 *Grabkultur in Deutschland*, respectievelijk over de geschiedenis van kerkhoven en begraafplaatsen in Duitsland en de ontwikkeling van grafmonumenten in dat gebied. In dat laatste jaar zag ook de monografie *Ruhe sanft. Kulturgeschichte des Friedhofs* het licht, waarin Sörries het ontstaan en de ontwikkeling van het christelijke kerkhof beschrijft. In dat werk stelt Sörries: ‘Die soziale Ordnung der städtischen Gesellschaft fand ihren sepulkralen Spiegel auf dem Friedhof’.²⁴ Sörries’ naam als de Duitse expert op het gebied van begraafcultuur werd recent bevestigd door een monografie over de islamitische begraafplaats: *Von Mekka bis Berlin. Archäologie und Kulturgeschichte des islamischen Friedhofs*.²⁵

Vanaf het einde van de jaren 1980 nam ook de wetenschappelijke belangstelling voor begraafcultuur in Groot-Brittannië toe. In haar *To prove I’m not forgot. Living and dying in a Victorian city* (1990) beschrijft historica Sylvia Barnard het leven en sterven in overvolle Victoriaanse steden, een beschrijving die uitmondde in een vooral sociale geschiedenis van de Britse begraafcultuur in de late negentiende eeuw, met als voorbeeld industriestad Leeds. Uitgaande van de begraafplaats in deze stad probeert Barnard de Victoriaanse stedelijke gemeenschap te begrijpen en te reconstrueren, een aanpak die het onderhavige onderzoek mede inspireerde. Ook Barnard stelt begraafplaatsen voor als ‘spiegels’ van de (stedelijke) samenleving waarin ze dienst deden:

*But if death levelled in a common mortality, the rules, rituals and respectabilities of Victorian burial reinforced all those hierarchies of class and confessional boundaries which the Victorians upheld so stoutly to maintain divisions amongst the living. The scale and situation of the turf plot (predictably, first-class graves were on the highest ground), the quality of the stone, the height of the obelisk, the lavishness of the mason’s design and inscription – all eloquently bespoke the ranks and divisions of the city itself.*²⁶

Barnard is duidelijk over het belang van bewaard gebleven Victoriaanse begraafplaatsen: ‘[...] they resurrect for us the nineteenth-century urban scene [...]’.²⁷ Het werk is niet alleen hierom interessant, maar ook vanwege Barnards gedetailleerde beschrijving van de ‘Victorian celebration of death’, de overdadige ‘viering’ in het negentiende-eeuwse Engeland van begrafenissen van aanzienlijke burgers – voornamelijk tot uiting gebracht in de begraaf-

22 *Ibidem*.

23 Sörries, *Großes Lexikon*, Band 1 t/m 3.

24 *Idem*, *Ruhe sanft*, 177. Zie ook: *idem*, *Großes Lexikon*, Band 1, 286: ‘Sozialstruktur’.

25 *Idem*, *Von Mekka bis Berlin*.

26 Barnard, *To prove I’m not forgot*, 9.

27 *Ibidem*, 229.